

FRIED ISTVÁN

Németh László Közép-Európája

A legalvőbb népek is észre kell vennie, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiából a Trianon utáni Közép-Európába került.
(*Messziről*, 1936.)

Feltehetőleg irodalomtörténészek idézték a legtöbb alkalommal Németh Lászlónak a közép-európai, kelet-európai, kelet-közép-európai népek megbékélésének, kultúráik egymáshoz közelítésének, történelmi sorsközösségük tudatosításának metaforáit, jóllehet az irodalomtörténetre (és legalább olyan mértékben az *övezeti* nyelvészetre) alkalmazható formulák, általában kontextusukból kiragadott mondatok sokkal inkább történeti, kapcsolattörténeti és néprajzi-népköltészeti példákat tömörítenek. S bár a Duna menti népek-nemzetek-kultúrák közeledésének ideája, együztsemlélésének lehetősége már a koraujkorban fölmerült, a történeti közösség szerződéses formulája meg a XIV. század első felében már létrejön, éppen Németh László dunatáji elképzeléseit illette a politika, a publicisztika, olykor még a kutatás is az utópisztikus megjelöléssel: az értekezések nem vitatták a felismerés merészségét, jövőbe utaló voltát, de szembeállították a kis-antant realitásával, majd azzal a helyzettel, amely a (nagy)hatalmak közé ékelődött nemzetek és kormányok számára kicsiny mozgásteret engedett. Ilyeténképpen ott lehetett Németh László „testvériség”-gondolatára, Közép-Európa-tervére hivatkozni, ahol az értelmezések számos változata ellenére e tárgyban viszonylagos egyetértés alakult ki: nevezetesen a magyar irodalomtörténetben. Ott ugyanis a Kazinczy Ferencsel és Toldy Ferencsel induló hagyomány túlélte a nemzeti, nemzetiségpolitikai összecsapásokat, a goethei ihletésű világirodalom-fogalom jegyében alakuló kölcsönös fordításiirodalom számottevő eredményeket hozott; s az összehasonlító irodalomtudománynak a valódi kapcsolatokat előnyben részesítő részdiszciplínája kifejezetten igényelte a Németh László által fölvetett problémák kidolgozásához az anyaggyűjtést. S ez párosulhatott a szintén Németh László által is megfogalmazott magyar közép-európai hivatástudatnak az összehasonlító irodalomtudomány kutatásaival és módszerével történő igazolásával. A Trianont követő és a magyar irodalomtudomány nemzetközi kapcsolatait újragondoló magyar komparatiztika ezért (is) található rá a közép-európai, kelet-európai irodalmi régióra, de ehhez hozzá kell tennünk, hogy a másfél évtizedes kisebbségi lét természetszerűleg formálta annak a fiatalságnak a gondolkodását, amely Bartók összehasonlító folklórkutatásai mellett Németh László folyóiratcikkeiből indulhatott ki, amikor dunatáji kapcsolattörténeti vizsgálódásait megalapozta. (Gáldi Lászlóra, Sziklay Lászlóra, Hadrovics Lászlóra hivatkozom.) A történettudomány nem reagált az irodalomtudományhoz hasonló lelkesedéssel és ügybuzgalommal, és csak az utóbbi néhány évtized hozta meg a kelet-európai gazdaság- és politikátörténeti szintéziseket. Pedig amikor Németh László cseh és lengyel „útját”-nak összegzésére készült, egy nyilatkozatában rekapitulálta a maga megfigyeléseinek tanulságait, és kijelölte (módszer-tanilag is nagy gondal) azokat a területeket, amelyek a régió értelmezésében szerepet játszottak. Jóllehet, Németh régió-elnevezése korántsem mondható következetesnek, az azonban megállapítható, hogy:

1. Dichotómiában gondolkodott, egy valóságos, máskor egy virtuális Közép-Európát állított szembe a németséggel, a Habsburg Monarchiával;

2. A nagyhatalmak közé ékelődött terület összehasonlító történetének megírását nem pusztán múlhatatlan feladatként minősítette, hanem e historikum tanulságainak tudatosítását messze a szakmai körökön túl vélte az egymás mellett élés szerencsésebb jövőt biztosító feltételének.

3. Mélyen és vissza-visszatérve rá foglalkoztatta az a hatalmi űr, amely a Monarchia megszűnésével keletkezett. Míg egyfelől a Monarchia-tudat öröksége továbbélt (ezen a ponton a maga nézeteit tekintve joggal hivatkozott Miroslav Krležára, mint aki a „tákolmány”-ként emlegetett Monarchia pszeudo-kulturális és nemzetekfeletti ideáit az európai modernség művészetének és a Monarchia-örökséget tagadó demokráciának lehetőségein, elmulasztott alkalmain mérte le), másfelől viszont igényelte az egykor volt Monarchia népeinek-nemzeteinek szorosabb kapcsolatait, állítván: „A régi Monarchiát csak azért bontotta le a XIX. század, hogy a XX. század e helyen az új közép-európai birodalmat megtermékenyített népek szabad akaratóból építse fel.” És másutt: „a birodalmi elvnek, melyet eddig a Habsburg-ház képviselt, valamilyen alakban megint érvényesülni kell.” Amikor az Ausztria-eszme szerinte legméltóbb képviselőjének magyarokhoz fűződő kapcsolatairól ír, akkor ismét kedves gondolatát formálja axiómává, ezúttal Grillparzer nem mindig jóindulatú bírálatainak megszívlelését is az olvasók lelkére kötvé: „Grillparzer a Birodalom szemével figyelt bennünket, vagyis inkább az Eszméével, amelyet ő erről a Birodalomról alkotott. S mi, akik első tollvonásaink óta valljuk, hogy ilyen Birodalomra, ha nem is Habsburgra, itt Keleten szükség van: nem lehetünk egész érzéktelenek érvei iránt.”

Látszólag messzire visz ez az idézet ama soroktól, amelyek a Kossuth Lajos körvonalazta Duna-konföderáció meghiúsulásának végzetes voltára mutattak rá (itt jegyzem meg, hogy Kossuth dunai államtervét Krleža szintén méltatta, de 1927-ben, majd 1930-ban elismeréssel emlegette Móricz Zsigmond is), hiszen Grillparzer birodalmi patriotizmusa csak annyiban ismeri el a cseh és a magyar nemzeti mozgalmat, amennyiben a Monarchia keretei közé illeszkedik. Valójában Grillparzer ürügyén is azt a régmúltban már lehetőségeiben megvalósult szövetséget körvonalazza Németh László, amelynek története megírásra vár, s ennek elmulasztását még Szekfűnek is felrója. Ha ugyanis Németh szerint a magyar történelmet csak összehasonlító kelet-európai történelemnek lenne szabad látni, akkor e régió olyan szemlélete bontakozhat ki, amely a Habsburgoktól a háttérbe szorított nemzet- és népegyeniségek valódi historikumával tud szolgálni. Cseh és lengyel „útja” valóban kalandos utazás rokonnak érzett irodalmi jelenségek, mozgalmak, írók között (ez sem érdektelen, bár az egyes írói életművekre való rátalálása nem nélkülözi az alkalom- s így a véletlenszerűséget), ennél sokkal fontosabbnak és az életmű szempontjából is megvilágítóbb erejűnek vélem a közép-európai történelmi látomást, a cseh-lengyel-magyar történelem párhuzamos szemléletét, s ezen keresztül a Habsburg Monarchiával szembeállítható közép-európai „birodalmat”. Említett nyilatkozatának szinte mindegyik mondatával egy-egy, főleg az 1930-as esztendőkből közreadott eszme-futtatására céloz:

„Különösen a lengyel, cseh, magyar nép életében tűnt fel sok egyező vonás. Egy időben támadt ősi királyságaik (többnyire aszerint, hogy a németiség belső bajaiba merült vagy kelet felé fordult) együtt virultak fel vagy hanyatlottak alá; az európai művelődés áramai a katolicizmustól a romantikáig nemzeti létükben ugyanazt jelentették: társadalmi rétegződésük, jobbagyságuk helyzete, a beplántált és népi műveltség vi-

szonya hasonló volt; legfrissebb történelmük pedig a nacionalizmus tépte szakadékok ellenére már akkor bizonyossá tette, hogy sorsuk hamarosan szorosabbra fog fonódni.”

A *Magyarság és Európa* aztán részleteiben is fölvezetja Cseh-, Lengyel- és Magyarország párhuzamos történelmét, még oly, a kultúrának nemzeti jövőt is meghatározó epizódját is említi, minthogy van cseh és lengyel Kazinczy is (ez utóbbi nem igazolható), a lényegesnek azonban a távoli jövő államszövetsége tetszik (*A reform közép-európai blokkjában a német túlsúlyt egy lengyel-cseh-magyar-román „rész” semlegesítheti*). Erre a fajta Közép-Európára már csak azért is szükség van, mivel „A Monarchia felosztása a Szudétákig tolt fel a Balkánt, s ez a mozgalom [ti. a közép-európai. F. I.] tulajdonképpen a Balkán felülmúlása Kelet-Közép-Európában”. Ami sürgető feladatnak tetszik, Közép-Európa megteremtése „szellemben, tudományban”, illetőleg a „kulturális és érdekkapcsolatok” erkölcsiekké avatása.

Mielőtt ismét az utópia címkét ragasztanók Németh fejtegetéseire, lapozzunk bele az 1936-os *Fatalizmus vagy veszélytudat* című írásába. Miközben Dilthey és Szeffvő módszerén töpreng, megérintve Spenglertől, egyszersmind el is határolódva tőle, a történetiség és szövegmagyarázat, azaz a történeti megjelenítés célja és célszerűnek tetsző módszere problémáit veti föl, szinte azzal a lendülettel egy időben, amellyel Kerényi Károly a mítoszértelmezés metodológiáját demonstrálja többek között Horatius ürügyén, Hamvas Béla pedig érezhetően távolodik a maga kidolgozta krizeológiától, s a válság feloldását immár más irányban kezdi keresni. Németh a történelmi folyamatra ráismerésben jelöli meg a történész előtt megnyíló új lehetőséget, s annak felmutatását igényli, hogy a részletek kinagyítása helyett a struktúrák egymáshoz való, egymás közötti viszonyát, érintkezési típusait derítse föl – világítsa át, s ezen keresztül ne korszakszeleteket vizsgáljon, ne töredékdiszciplínákkal jelezzen korszakszpecifikumokat, hanem jusson el az egészhez, méghozzá a ma oly sokszor hangoztatott, oly kevésbé megvalósított tudományköziség révén. Az elérendő cél és eredmény ennek következtében nem a XIX. századi módon értett történelem- vagy irodalomtudomány körvonalazása, hanem olyan szintézisként felfogott művelődéstörténet, amely egyszerre szinkrón és diakrón megfigyelések, kutatások összessége.

„A történelem folyás, és nem lehet alakká változtatni. A történelem feladat: egy-egy kultúraalakulás szerkezetét ügyelni: milyen növejelenségek törtek föl benne, min akadtak el, s hogy nőtt a struktúrájukból a mi világunk törekvésrendszere. [...] Az okolgatás kicsinyességeitől nem úgy szabadul meg a történész, hogy óriási időalakokat, egész kultúrákat ír le. Részletokolgatás és kultúraleírás közt van egy szerkezetlátó történetírás, mely a kifejlődésükben leírt növejelések szerkezetét állítja vissza, s ezzel az okolgatás racionalista kicsinyességeit éppúgy elkerüli, mint a kultúrmorfológusok történelemellenes torzításait.”

Ez a gondolat hajtja Németh Lászlót a tipológia felé, és szemléletének nyitottságát is jórészt innen magyarázhatjuk. Ugyanis az összehasonlító módszerhez már csak azért is ragaszkodik, mert a struktúrákban gondolkozást segíti, ugyanakkor a több ízben hangoztatott, a későbbiekben elhagyott hivatásgondolat az 1930-as évek francia és magyar komparatistikájából a *közvetítés* (és a közvetítők) hangsúlyos szerepét emeli át a maga nézetei közé, jó érzéssel ragadva ki Ady Endre román és szlovák utóéletét, s mintegy elméletileg is legitimálva a maga ismertető tevékenységét. Ám ez a fajta közvetítés nem a „francia iskola” által kevésbé differenciáltan a valódi kapcsolatokra leszűkített összehasonlító cselekvés, hanem a nyílt, egymást kölcsönösen feltételező és egymással komplementer viszonyban álló struktúrák leírására, továbbépítésére szolgáló

értelmező-feltáró munka. Valójában csak az újabb (közép-európai) összehasonlító irodalomtudomány kezdi hasznosítani Németh László idevonatkozó felismeréseit, s láttatja az irodalmat, az irodalmi jelenségeket és kapcsolatokat egy nagyobb szabású, irodalomközi rendszerben, amely szerint a nemzeti irodalom, a regionális együttes irodalmi, valamint a világirodalom nem pusztán egymásra épülő szerkezetek, hanem egymásba épülők is, nem pusztán koncentrikus körökként szemléltethetők, hanem egymással érintkező körökként is. Tudniillik (mint Németh Lászlónak részint a cseh–magyar–lengyel történelem párhuzamait, átfedéseit, részint a cseh–magyar, lengyel–magyar irodalmi tipológiát leíró „szerkezetani” írásai demonstrálják) egyfelől az összehasonlítás eszköz és nem cél, másfelől a szélesebben értett kulturális viszonyokba való beágyazottság mellett az egyedinek és az általánosnak (vagy általánosíthatónak) egyként föl-fogott irodalom és történelem aligha mutatható be csupán nemzeti keretben, hiszen irodalom és történelem kapcsolatai, vonzódásai és harcai révén sosem pusztán nemzeti. A magyar, a „dunai” és az európai kontextus nem fordítható egymással szembe. Éppen ellenkezőleg: a magyarságtudomány művelése sem lehetséges a *co-* és *kontextusok* megjelenítése, tudomásulvétele nélkül. Ugyanannak a folyamatnak különféle megnyilvánulási, konstituálódási formáiról van szó.

Itt azonban közbevetőleg, még mindig a módszertani alapvetést körüljárva, néhány, mindmáig időszerű (és vitatott) megjegyzéssel kell foglalkoznom. Ám ha előbb a történetírásnak tudományközi szerepéről volt szó, ezúttal az irodalmi értelmezésben helyet követelő szubjektivitás, pontosabban szólva, az értelmező szükségszerűen előbukkanó előfeltevései a tárgya Németh gondolatmenetének. Hiszen a pozitívizmus látszatobjektivitása követelményként a XX. századi értelmező stratégiák egyikében-másikában is megjelenik, illetőleg a szellemtörténet időnként valóban önkényesnek minősíthető „impresszionizmusa” nem egyszer diszkreditálta a személyességet (meg az értelmezői személyiséget). Németh már korán, Szerb Antal magyar irodalomtörténetét olvasva kerül szembe irodalomtörténeti hitelesség és értelmezői szuverenitás (egymást látszólag kizáró) problémájával:

„Ha a diltheyi meghatározást az irodalomtörténetre alkalmazzuk, irodalomtörténész az, aki annyira gazdag tud lenni, hogy letűnt írókat és irodalmi korokat önmagából képes megérteni. Az irodalomtörténész persze ott hord magában egy természettudós-féle segéd munkást is, aki évszámokat gyűjt, könyveket katalogizál, tényeket rendez és felfogásokat lajstromoz, de munkássága sorsát mégis az dönti el, hogy mennyire tudja a művészek szent örületét a maga életéből megfejteni.”

A ma hermeneutája talán csak bonyolultabban fogalmaz, amikor a kérdező horizontok jelentőségére figyelmeztet, arra nevezetesen, hogy a hagyományosan felfogott rekonstrukcióval szemben a múlttal folytatott *párbeszéd* nyomán jön létre a jelentés. Összefügg ez az olvasó felértékelődésével a befogadásesztétikai kutatások nyomán, de összefügg a *tény* fogalmának talán Nietzsche óta tartó relativizálódásával, s az *interpretáció* súlyának növekedésével. Az előbbiekhöz mellékelem Kulcsár Szabó Ernő megállapítását, szemléltetve a magyar hermeneutikai kutatások irányát:

„A kérdések irányának változása nyomán [...] annak létmódja került új értelmezési horizontba, amiben az emlékezet tudása részesít bennünket: miként *van* és mi a jelentősége annak, amit az emlékezet jelenvalóvá tesz. A kulturális hagyományra nézve ebből az következik, hogy emlékeink és a hagyományok elsősorban nem azt közlik velünk, *mit* is tapasztaltunk meg a múltban, hanem azokat az értelmező rendszereket hozzák mozgásba, amelyeket a környezettel folytatott interakcióink – a történő megértés temporalitásában – lehetővé tettek.”

Ide két Németh László-idézet kapcsolható:

1. „Egy élő kultúra lényegét nem határozhatod meg anélkül, hogy meg ne alkosd.”
2. „A nemzetek igen nagy részben egymásból élnek, de amit átvesznek, a maguk milieu interieurjéhez alakítják.”

Ahol és amennyiben nem a szerves növekedéshez igazodott az átvétel, nem egyszerűen disszonancia vagy a kontinuitás megszakadtsága lett a jellemző, hanem az idegen elem törésvonalakat hozott létre, a természetes kapcsolatok helyébe a felülről irányított alakítás eredményezett konfliktusokat. Németh régiókban ilyennek minősíti Bécs, Ausztria megerősödését, a többi nép-nemzet kárára, a XIX. századi nacionalizmus mechanikus utángazását. Mindez „sznobériára” készítette a népeket, amelyek „félfranciának” hiszik magukat. 1848-ra így nem Kossuth dunai államszövetsége következett, hanem a kiegyezés és Trianon, majd a kisantant. A(z irodalom)történész felelőssége, hogy nem tárta föl, miszerint „a Habsburg előnyomulás” egyben „a régi kelet-európai kapcsolatok szétesése”-t eredményezi. Ám a történészek éppen azért képtelenek ennek feltárására, mert „csak nemzetiek”; „Európa távlatnak sok ide, Magyarország kevés”. Ekképpen a „dunai”, „kelet-”, „közép”-európai (irodalom)történész egyfelől az érintkezések hálózatát világíthatja át, nem a nemzeti szempontú régmúltat rekonstruálja, hanem az egymást értelmező struktúrák rendszerét. Jóllehet különféle nyelvcsaládokhoz tartozó népek élnek egy viszonylag szűk területen, aligha volna helyes, strukturális párhuzamok helyett az egyoldalúan nemzeti szempontok erőltetése. „A nyelveknek [...] nemcsak nyelvtanuk van – hanem jellegük, alkatuk is, s ha az előbbi, mint a vérrokonság; az eredet tehetetlenségéből támad, az utóbbi, mint a barátság vagy a lelki hasonlóság ugyanannak az állapotnak, kedélynek, sorsnak az eredménye.” A (nyelv- vagy irodalom-)történész tehát másfelől nem elégedhet meg olyan összehasonlító módszerrel, amely különemű tényezőként tartja számon (ismét az 1930-as esztendőök elfogadott komparatiztikai alapvetésére hivatkozom, Van Tieghem *La littérature comparée*-jára) az általános és az összehasonlító irodalomtudományi szempontokat; az újabb szóhasználatnál élve a genetikus és a tipológiai kapcsolatok-analógiák területét, illetőleg, egészen a mához érve nem az irodalom- és a nyelvköziség folyamatszerű, ám az értelmezői horizontban alakot kapó metódusát alkalmazza a regionális szintézist megcélozva. A nyelvrokonság-alapú Kelet- és Közép-Európa-szemlélet másképpen ugyan, ám mindenképpen szűkítést okoz, jóllehet, a régió „köztes” jellege nem érték kategória, ellenkezőleg: a nyitottságnak, a szuverén recepciónak-áthasonításnak lehetősége. Ez a fajta közép-európaiság a világirodalom és a világtörténelem nagy áramába való bekapcsolódást igényli, ennek jellemzése a történész feladata, s a jellemzés függetlenné válik az ismertségtől, különösképpen az elismertségtől. Olyan irodalmi (és nyelvi) tényezők kerülhetnek az előtérbe, olyan tematikai és strukturális hasonlóságok emelkedhetnek régióspecifikussá, amelyeket az egyoldalúan és bezárkózóan nemzeti tudomány nem képes felismerni. Krleža Glembay-ciklusának nem közvetlen magyar, osztrák vagy olasz vonatkozásaira utal Németh (például a névadásban, a tárgyi környezet megjelenítésekor stb.), hanem annak a valódi közösségi tudat ellen ható nemzetekfelettségnek irodalmi változatára, amely a maga kétségeire válaszol a Habsburg Monarchia, Közép-Európa, dunaiság, köztesség esélyeit latolgatva egy tágabban értett régióban. Egy olyan műfaji alakzatot (is) üdvözöl Krleža novella- és színműciklusában, amely a családregény helyett a Monarchiával egy sorsot élő (ám a Monarchiával nem múló) réteg historikumát adekvát módon adhatja elő. Másutt Móricz Zsigmond művészetének rokonságát véli Tolsztoj, Reymont és Ivo Andrić alkotásaiban fölfedezni; és az odavetett és nem is

bizonyosan minden részletében indokolt egybevetés annak a nagyepikai és a mítosz felé törő prózatípusnak szerinte régióspecifikus változatára utal, amely „Nyugaton” a, Meletyinszkij szavával élve, mitológiai regényben artikulálódott, itt azonban a naturalista szemlélettel vívott harcban formálódott, egyben örökölte a naturalizmusnak nem biologizmusát, determináltságot hirdető szemléletét, hanem egyén és környezet régmúltban kialakult, ösztönökben rögződött és szimbolikussá vált egymásra utaltságát. Beszédese példája Németh Lászlónak ama megjegyzése, hogy Kemény Zsigmondot mintha Goncsarov írta volna meg (akkor még nem sejtette Németh László, hogy az *Oblomov*nak ő lesz a fordítója, mint ahogy arról sem álmodott, hogy majdan Tolsztoj-fordításokkal keresi kenyerét): s itt nemcsak a szellemes ötlet érdemel figyelmet, hanem a kelet-európai sorstípus irodalomvá válásának, valamint ennek az irodalomnak sorstípus formáló voltáról beszélő tényezők összecsengése. Amit azonban Németh különös erővel hangoztat, s amelyet kelet-európai sajátosságként nevez: a „mítosz sugalmazottjai” nem egy és ugyanazon módon fakasztanak irodalmat az ősi-elfelejtésre ítélt, a kútmélyből feltörni igyekvő ősképekből „Nyugaton” és „Keleten”. Míg a nyugati nagyok, Proust, Powys és Joyce az „intellektuális játékoság” eszközeit vetik be a naturalizmus ellen, addig Tolsztoj, Dosztojevszkij, Reymont és Móríciz számára hiányzik a „magasrendű törekeny szellemi és formai játék minden feltétele”, viszont „a főnmaradt népköltészetben és a nyersen tagolt társadalomban [...] a mítosz eleven erői hajtának”. Fölösleges vitatnunk a névsorban közöltek egymás mellé rendelésének jogosultságát, valamint azt, hogy milyen mértékben lehet a naturalizmus ellen vívott küzdelem számlájára írni a mítosz felé fordulást. A lényegesnek ezúttal az látszik, hogy Németh kifejti gondolatát az 1930-as esztendőket sokat vitatott regényelméleti és -történeti problémáiról, a *hétköznapiokról* és a *csodákról*, hogy Szerb Antal metaforáival éljek, azokról a gondolati konstrukciókról, amelyek Szerb és Németh mellett Halász Gábor és Hamvas Béla, valamint részben Babits Mihály és Szentkuthy Miklós világirodalmi tájékozódását is meghatározták. A magyar regény korszerűsödésének, korszerűsítésének kérdése a tét, az 1930-as évekbeli Németh-regénynek, Szerb Antal *Utazás holdvilágja*, Hamvas prózapoétikai kísérletei (teljes összhangban Joyce-értelmezésével), továbbá Szentkuthy *Praeje* állhat az előtérben a mai szemlélet szerint. Egyként van szó a mítosz újraértelmezéséről, az avantgárd utáni periódus (amely sok tekintetben klasszicizáló-dás, sok tekintetben az utómodernség előkészülete) konstituálásáról, a mítosziparódia mitológiai regénybe átnövéséről, egyben Kerényi Károly görögységképzetének szembeállításáról a közép-európai, antik eszményeket asszimiláló humanizmussal, végső fokon: a virtuális Közép-Európával. Ebben az összefüggésben válhat az időszaknak a *Tanú* mellett az *Apollo* és a *Láthatár* az 1930-as évek reprezentáns folyóiratává, kapcsolódhat össze a nemzetiségi (magyar) irodalmak régiótudata avval a minőségelvvel, amely Németh Lászlónak éppen úgy vezérgondolata volt, mint Márai Sándornak (és rajta keresztül a polgárminőségről értekező Thomas Mann-nak). Így hát korántsem téved az, aki Németh László Közép-Európiáját reformgondolásai részeként határozza meg (mint egy kiváló eszme-futtatásában Vekerdi László teszi; kár, hogy ez a gondolata nem vert nagyobb visszhangot). Reformgondolatként foghatjuk föl, tehát nemcsak a nemzetnevelés körébe vágó terv mozzanataként, hanem az újfajta nemzetértelmezés és történelemszemlélet alapozásaként is számon kell(ene), lehet(ne) tartanunk. Például olyan módon is, hogy Németh László a magyar folklorisztikai gondolat örökségét időszzerűsíti az 1930-as évek viszonyaira. Ha már Jókai Mór 1889. október 27-én a magyar (ország) Néprajzi Társaság alakuló ülésén célul tűzte ki: „nekünk magyaroknak fölöttébb

üdvös [...] a velünk egy monarchiai kötelékben élő népfajoknak egyediségével megismerkedni”, akkor Bartók Béla a dallamok „keresztződése”-nek és „visszakeresztződés”-nek tézisént mintegy a közép-európai folklorisztikai (illetőleg: kulturális) érintkezések jellegzetességének tudja be, hogy saját zeneszerzői és gyűjtői munkásságával messzeható példát adjon a közép-európaiság, a Dunatáj-szemlélet korszerű megjelenési formáira. Ugyanis a hatástörténet mezejére vonja a népek egymás mellett éléséből adódó kultúraátzövődéseket, a közös kulturális emlékezetet, amelynek nyelvi (és részben: dallami) változatai egy hagyománycsoportból ágaznak szét, hogy időnként egymásba érjenek, egymást magyarázzák. Németh László igen fontosnak tartja, hogy az irodalomtörténet és a történelem fölött vagy alatt is léteztek-léteznek egymáshoz vezető „csatornák”, ám mindaddig holt anyag marad még a történelmi sorsközösség eszméje is, amíg nem tudatosul közös célá. S ez akár a politika ellenében is artikulálódhat, akár a felismert (tegyük hozzá: kivételes pillanatokban felismert) érdekközösség kevesek által vallott ideájaként történelmi emlékké válva vonulhat be a tudománytörténelmi Pantheonba. Ez azonban nem feledtetheti azok szerepét, akik elméletileg gondolják végig magyarság-dunaiság-európaiság összefüggéseit, s ezen keresztül a mindinkább differenciálódó közép-európaiság fogalom értelmezési lehetőségeit. Németh László (akaratlanul, tudatosan-öntudatlan) az 1820-as évek végének Goethéhez tér meg, hiszen az Eckermann-beszélgések nem teljesen bizonyos szövegahagyományán át is áttetszik a világirodalom, a szomszédos országok irodalma, a németiség és a német nyelv közvetítő szerepének (s ezen belül magának a fordításokról ismertetéseket író Goethének, a *Kunst und Alterthum* értekezőjének) utópiája, nevezetesen a világirodalom-eszme és -eszmény, mint amely egy szüntelenül létesülő folyamatként fog egybe nyelvében különböző, „egyidejűen egyidejűtlen” irodalmi-kulturális jelenségeket. Talán ilyenképpen lehet értelmeznünk az Ortega y Gasset-tanulmány egy passzusát:

„Egy erős közös cél a legkülönbözőbb nyelvű és vallású népeket is összetartja. A célhiány viszont a legegyszerűbb nemzetet is szétzüllesztheti. [...] Nem az a fontos, hogy a nemzetet alkotó csoportok szeressék és megértsék egymást, hanem, hogy egy közös érdek összetapaszta őket, tudjanak egymásról, legyen közös életük.”

Ennek érdekében tervezi meg Németh László *Hármaskönyvét*, a már említett, kidolgozandó feladatkörök jegyében, Európa, Duna-népek, magyarság az a hármasság, amely fogalomelemzésre, történelmi nézőpontú feltárára, ugyanakkor megtervezésre vár, hiszen Közép-Európát még meg kell alkotni. S ha az irodalmi/kulturális közeledés-ismertetés tetszik is egyelőre a legeredményesebb eszköznek, az új típusú múltlátás a történelmi nézőpont határozottabb körvonalazását igényli, illetőleg olyan történelmi nézőpontból célszerű a vizsgálódás, amely a jelen történelmével is számol, vagy elsősorban azzal; s itt ismételnem meg azt, hogy Németh a szinkron és a diakrón szempontot összeegyeztethetőnek véli, sőt, a jelen és a múlt csak egymás értelmezése nyomán tekinthető át. A magyar, a dunai és az európai egymásba épülése program, amely a magyarságot bekapcsolja a régiót meghatározó áramba, és amely az európaiságot színezi. Az antikvitás és a jelenkor eseménytörténete és a kultúrája együttesen válhat magyar élménnyé, a „dicső hajdankor” nem a nemzeti ábrándvilágot élteti, hanem a hősiesség képzetének műveltséggel átszőtt változata. A jelen története pedig összekapcsolja a szomszéd és a rokon népek törekvéseit, vagy legalább is párhuzamos alakulást tesz hangsúlyosabbá. Ennek következtében a *magyar műveltség* nem az önelvű fejlődés tézisént dokumentálja, hanem a szerves belenövést az európai kulturális áramlatokba, valamint ennek a szervességnek tudatosítását. Ezúttal is egyszerűen van szó elhatárolódásról

és együvé tartozásról. Amitől Németh László leválasztja a magyar (és általában a kelet-közép-európai) kultúrát, s amivel szembeállítja e népek történelmét, az Bécs, Ausztria, amely nem a régió egységesülését, föderációját, hanem széttagoltságát mozdította elő. „A Habsburgok nemzetközi háza nem is igen kormányozhatta másképp tarkabarka népeit, mint hogy mindegyikből kiválasztott egy réteget, amely a fajtáját a fajtája ellen s a Monarchia javára kormányozta.” (Ezen a ponton válhat még nyilvánvalóbbá Németh szemléleti rokonsága a Miroslav Krležáéval, kiváltképpen a Habsburg-kérdést illetőleg, hogy aztán a századelőt tekintve más kérdésben kibukjanak a különbségek.) Ami a Habsburg Monarchiával szembeszegezhető, az a dunai népek szövetsége, és annak nyilvánvalóvá tétele, hogy a magyarság alakítója-részese lehet ennek a szövetségnek. Az alapozás azonban nemcsak a múltba való visszatekintést emeli követelménnyé, hanem a múltképzet átminősítését, különféle korszakok kultúrájának szintézisbe gondolását is. Ezért fogalmazhat *Az ifjúság kérdez* írás a következőképpen:

„Az ókori és középkori Európa nagy hősi lelke s a sorstestvér szomszéd népek (szlávok, románok, finnek) összehasonlítása kell ide. Nagy csere ez: Öreg-Európa és Kelet-Európa fundamentumára állítani a magyar műveltséget.”

Maga a módszer is programmá válhat, az új nézőpont új mentalitásnak, új kultúrátípusnak eredménye. A frissebb-célszerűbb tájékozódás teremtő igényt ébreszt föl, a szükséges reformot készítheti elő. Az 1930-as évektől kezdve egyre-másra sürgeti Németh László a kelet- és a közép-európai régióknak a kialakítandó közös érdekű kultúra jegyében való megújulását. S amint egykor Herder Kelet-Európára tekintve vizionálta az új Görögország létrejöttének lehetőségét (már 1769-ben, *Journal meiner Reise* című írásában), akképpen Németh Közép-Európának a két világnézet, kétféle totalitárius állam, két „kultúra” közé lokalizálható önszerveződését tartva kívánatosnak, a régió „görögségét” a humanitásként és teljességeként fölfogott antikvitás integrálásával gondolta elérhetőnek. „Közelebb az ókorhoz és közelebb a szláv-finn Kelethez: ezt mondja a nyelv” – állítja 1939-ben (*Nyelvébresztés és nyelvtisztítás*). Módszer és cél összefüggései tetszenek ki *A magyarságtudomány feladatai* egy, eddig még nem idézett helyéről: „a döntő különbségek [...], s a mi sorstestvéreink a Duna-medence népei. [...] Aki a magyarsághoz Európa és Közép-Európa felől ér el, a maga görögségében és a maga közép-európaiságában találja meg a magyarság eszményeit és mértékeit.” Innen következik az a kézzelfoghatónak és egyszerűnek látszó megállapítás, hogy „A kultúrjavak Európában nemzetköziesek, de a kultúrák nemzetiek”. A finom, de határozott differenciálás a régiókra, a régiókon belül meg további tagolódásra figyelmeztet, a kultúrák olyan egyediségére, amely a sokrétűség által lesz egységgé, eggyé meg azáltal, hogy nagyobb egység része. A magyar, dunai, európai csak az egyik nézetből lehet az értelmezés kerete, hiszen a kelet-európai, a kelet-közép-európai további alrégiókra bontható. Egyfelől a horvát, a cseh, a magyar, a lengyel kultúra (és történelem) mutat a kelet-európaiénál szorosabban egymásra vonatkoztatható jellemzőket, másfelől a román, a szerb, a bolgár és a(z új)görög. A vallási megosztáson túl a „nyugati” és a „bizánci” kelet-európai típus tételezése kultúra- és államfelfogások különbözőzésére utal, de éppen a vallási eltérések alapján tetszhetnek ki a személyiséget illető más-más felfogások: s még az irodalomból is kiolvasható szerző és világ, mű és olvasó megannyi különbözőzése. Németh viszonylag ritkán szól az alrégiókról, megszólalásai (mint a *Nyugat és Bizánc* esetében) hangsúlyosak; érzékeltetik régiófelfogásának dinamikus voltát, a nem egészen következetesen használt Kelet- és Közép-Európa, valamint Kelet-Közép-Európa terminusok meghatározott alkalmakhoz illesztését. A történelmi sorsközösség gondolatát sosem ta-

gadja meg Németh, ezen belül azonban különféle csoportosítási feltételek lehetőségeire mutat rá. Ilyen esetekben is inkább a történelmi, mint az irodalomtörténeti megfontolások jutnak szóhoz, a kulturológiai gondolatok történetiségük előtérbe kerülésével az időiségükben változó formát öltő egységek betagozódását érzékeltetik a(z al) régiókba. Ez a fajta szemlélet mentes mindenféle nosztalgiaától; s az utópisztikusnak minősített, ám racionálisan megtervezett reform jegyében készült. S mert a közép-európaiság tudatosítása – mint írtam már – a reform része, különféle, a művészettől/irodalomtól eltérő típusú gondolkodási formákhoz kapcsolódik, ekképpen a politika, a társadalomelmélet, az államtörténet, a nemzetitípus fogalmi rendszerének elemző vizsgálatához egyként hozzájárul. Az a tény, hogy Németh időszerű kérdéseket fejtet, főleg az 1930-as esztendő közép-európai történetének és eszmetörténetének alakulását kíséri figyelemmel, és ezt igyekszik összhangba hozni az európai kultúra (ezen belül az irodalom) felől érkező indíttatásokkal, egyszerre közelíti a pályatárs gondolkodókhoz, és távolítja el tőlük. A leginkább a *Duna*-álm szüntelen napirenden tartása teszi magányossá, minthogy az *Apollo* körével lényegében nem tart kapcsolatot. A folyóirat szakmai-szaktárgyi jellege, a közép- és kelet-európai, a kelet-közép-európai kutatások kevéssé interdiszciplináris, inkább színvonalasan irodalom- és nyelvtörténeti jellege nem a részleges igazságot reprezentálja Németh teljesnek látszó igazságával szemben, hanem a tárgy azonosságán/hasonlóságán túl a megközelítések különbségeit tekintve éppen a reformgondolat elsőbbségével téríti el Némethet az *Apollo* fiataljainak szűkebb értelemben vett (de nem kevéssé becse) tudományos nézőpontjából adódó szakmaiságától. Mindazonáltal Némethet sem marasztalhatjuk el szakszerűtlenségben, holott példaanyaga jóval szűkebb, az adatbázis ingatagabb. A reformgondolat a szintetikus látást követelte meg, a régióalakítás/alakulás esélyeinek körüljárását, és ez esélyek beagyazását egy történeti nézőpontú eszmeiségbe. A dunai szövetség ideájának időszerűségét is igazolni kellett (azokkal szemben, akik XIX. századiságát hangoztatták, s a múltba utalták vissza), meg-hozzá éppen olyan jelen rajzával, amely régi hagyományok és új formációk egyeztetése révén juthat el az ideálként fölfogott közép-európaisághoz. Természetesen Németh számára sem volt egészen idegen az a fajta Monarchia-tudat és -emlék, amely csupán a nemzetekfelettség képzetét őrizte, és megfeleledkezni látszott a Krležától idézett „glembayzmus”-ról. Pontosabban szólva: a Monarchia-kultúra mélyáramában keringő fél-népi és populáris elemek közösségében volt képes fölmutatni az összetartozó és az összetartozás felé irányuló elemeket. Németh a *Magyarok Romániában* című útirajzában talál rá arra a hangnemre, amely a Monarchia-irodalom jellegzetességének számít: egy legendáriumba ágyazódott sorslátás tör át az emlékezésen, amelynek mesei jellege egyben felidézi a populáris kultúrából származó képzeteket; s így a közép-európaiságnak részben az anyagi műveltségben, részben a könnyű (könnyedebb) műfajokban artikulálódó vonásait teszik átláthatóvá:

„A Ferenc József-i Monarchia a hajó utasaiban még nem halt meg egészen. Mosolyognak rajta, s a kapitány is mosolyog magán, tudja, hogy a fölfelé haladó Balkán népei közt nem nagy szó az övé, de emberséges, s megnyeri a szívet, mint azokról a Bécsről szóló mozifilmek, melyekben álruhás főhercegek, kedélyes polgárok és érzelmes zeneszerzők lépegetik egy langy intrika fordulót. Humanizmus és söröskrigli, erre a két dologra kell gondolnia az embernek e hajón, mely lojalitásában is némi szemrehányással néz ki a part makacs, más-más színű katonáira és fináncaira: kellett nektek a rebellis faji felbuzdulás, nem jobbak voltak a mi söröskrigli-humanizmusú császáraink? Az Ister Ister akar maradni, de ha a történelem már Dunát csinált belőle, nem volt

okosabb a Rotenturmstrasse pincéibe jártni föl a sört és emberséget inni e boldogtalan népek martalóc urait? [!] Ezt gondolja magyar, szerb, román és bolgár partok közt a békebeli hajó, s gondolata: az apáink idejében érvényes Duna-gondolat.”

S bár Németh jórészt elutasítólag viszonyul e XIX. századhoz, a Habsburg-ház megosztó praktikáit szemlélvén meg a közös sorsú kelet-közép-európai népek egymásra uszulását, Krležához hasonlóan azt is látja, hogy ekkor fogalmazódott meg a dunai együvé tartozás eszméje is, s a történelemnek nemzeti-autochton szemléletével szemben az egymásra utaltságra, a régiótudatra építő idea szintén ekkor alapozódott meg. Németh László ugyan csak Zilahy Károly nemes kezdeményezésére utal, de említhette volna Erdélyi János, Jókai Mór, Kemény Zsigmond, a politikában: Mocsáry Lajos idevágó tevékenységét-írásait is, nem is szólva a szomszédos népek fordítóinak munkásságáról.

Ami azonban lényegesnek tetszik: az az elméleti jellegű gondolkodás, amely az összehasonlító irodalom- és történettudomány alapfogalmainak rendszerbe szervezéséhez segíthet. A történelem immár nem kizárólag közös élmény, hanem időiségében át- és megélt, jelent formáló tényező, és megfordítva: a jelen felől, a jelenbe emelt (kulturális-politikai) emlékezet. Mint ahogy a „mítosz emlőin” táplálkozik a modern regény, Nyugaton is, Keleten is tér- és időviszonyokat átstrukturálva, s a mélystruktúrákban a népköltészetben őrzött (és mitológiává lett) archetípusokat konfrontálva a modern kor válságtudatával. A reformgondolat szintézishez vezet Németh Lászlónál; s bár a mindennapokra vonatkozik (földkérdés, iskolaszervezés, műveltségépítés stb.), tervként egy virtuális Közép-Európát céloz meg, s ennek csupán (igen lényeges) része a kelet-közép-európai népek irodalma és azok összehasonlító-konfrontatív vizsgálata. Németh Közép-Európa-fogalma nyitott struktúraként jelenhet meg, nem a *Nyugat* ellenében fogalmazódik meg, *Bizánctól* azonban dogmamentessége (is) elválasztja, befogadó és kisugárzó tevékenységében a minőségelvet népszerűsíti. S ha a nacionalizmus szétszaggatta a régi Ausztriát, akkor a feladat egy „átszervezett szövetség” létrehozása, egy olyan *Duna-gondolat* elevenné formálása, amely *Európa-gondolat* is. Mindezt a fogalmi tisztázással célszerű kezdeni, a közép-európai, kelet-közép-európai régió leírásával: hiszen ez a régió történelem is, irodalom is, kultúra is, lehetőségeiben: minőségiszocializmus és humanizmus. Nem utolsó sorban a felvilágosodás álma, egy Candide-é vagy candidusé: *kert*, amelyet (valamennyiünknek) művelnünk kell. Illetőleg, ha Ady jakobinus-dalának, Németh Dunatáj-álmának megszólítottjaira gondolunk: *kellene...*

JEGYZET

A *Magyarok Romániában* című útirajz szövegét a *Tanú* 1935. V–VI. füzeté és *A minőség forradalma* VI. Budapest, 1943. 323. alapján idéztem, a *Sorskérdésekben* hibásan áll a 'Rotenturmstrasse' a 'Rotenturmstrasse' helyett. Viszont már a *Tanú* szövegében is idézetünk utolsó előtti mondatában értelemzavaró (nyomda?)hiba található: az „emberséget inni” után következő frázist nem tudom értelmezni. Az összes többi Németh László-idézet a Magvető és a Szépirodalmi életműkiadásának kötetéből való.

Ezen is köszönöm Olasz Sándornak és Vekerdi Lászlónak azokat a beszélgetéseket, amelyek dolgozatom végső formájának kialakítását jelentős mértékben segítették.